OSMANLI-AZERBAIJAN MILITARY COOPERATION AND PRECESS OF ESTABLISHMENT OGF AZERBAIJAN NATIONAL ARMY (June-October 1918)

Vasif Gafarov[1]

УДК 16.
КВТ 87.4.

Keywords:

Azerbaijani corps, Azerbaijani army, Division of Azerbaijan, Ottoman-Azerbaijani military cooperation, Caucasian Islamic Army, Ottoman-Azeri military projects

ABSTRACT

In the article, the army building process of the Azerbaijan Republic was investigated in the context of Ottoman-Azerbaijani military cooperation. The Ottoman-Azerbaijani military drafting projects prepared by the Istanbul government in July 1918 were investigated and the role and place of the Ottoman Empire in the process of the establishment of the Azerbaijani army was determined. The nature of military cooperation between the Ottoman Empire and the Republic of Azerbaijan has also been studied. The participation of the newly-established Azerbaijani army in the Baku operation was also commented on. Most archival documents involved in the problem-related research have been brought to scientific circulation for the first time.

---

[1] Institute of History named after AA Bakikhanov of ANAS, Doctor of Philosophy in History, Associate Professor
vasifqafarov@rambler.ru

Received: 15.08.2020
Accepted: 10.09.2020

ISSN: 2710-9960 (Print)
ISSN: 2710-8432 (Online)

JOURNAL OF "HISTORY OF SCIENCE"
Cild 1, Say 1, Sıra I, 2020, 61-74

OSMANLI-AZƏRBAYCAN HƏRBİ ƏMƏKDAŞLIĞI VƏ AZƏRBAYCAN MİLLİ ORDUSUNUN YARADILMASI PROSESİ (1918-ci il iyun-oktyabr)

Vasif Qafarov[1]

УДК 16.
KBT 87.4.

Açar sözlər:

Azərbaycan korpusu, Azərbaycan ordusu, Azərbaycan diviziyası, Osmanlı-Azərbaycan hərbi əməkdaşlığı, Qafqaz İslam Ordusu, Osmanlı-Azərbaycan hərbi müqavilə layihələri

ANNOTASİYA

Məqalədə Azərbaycan Cümhuriyyətinin ordu quruculuğu prosesi Osmanlı-Azərbaycan hərbi əməkdaşlığı kontekstində araşdırılmışdır. 1918-ci ilin iyulunda İstanbul hökumətinin hazırladığı Osmanlı-Azərbaycan hərbi müqavilə layihələri tədqiqata cəlb edilmiş və Osmanlı imperiyasının Azərbaycan ordusunun yaradılması prosesində yeri və rolu müəyyən edilmişdir. Həmçinin Osmanlı imperiyası ilə Azərbaycan Cümhuriyyəti arasında hərbi əməkdaşlığın xarakteri öyrənilmişdir. Yeni yaradılan Azərbaycan ordusunun Bakının azad edilməsi əməliyyatında iştirakı da şərh edilmişdir. Problemlə bağlı tədqiqata cəlb edilən arxiv sənədlərinin əksəriyyəti ilk dəfə olaraq elmi dövriyyəyə gətirilmişdir.

[1] AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
vasifqafarov@rambler.ru

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 15.08.2020
Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 29.08.2020
Çapa qəbul edilmişdir: 10.09.2020

ОСМАНСКО-АЗЕРБАЙДЖАНСКОЕ ВОЕННОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО И ПРОЦЕСС СОЗДАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ НАЦИОНАЛЬНОЙ АРМИИ (июнь-октябрь 1918 года)

Васиф КАФАРОВ[1]

УДК 16.
КВТ 87.4.

Ключевые слова:

Азербайджанский корпус
Азербайджанская армия
Азербайджанская дивизия
Османско-Азербайджанское военное сотрудничество
Кавказская Исламская Армия
проекты Османско-Азербайджанских военных договоров

АННОТАЦИЯ

В статье процес создания армии Азербайджанской Республики исследовано в контексте Османско-Азербайджанского военного сотрудничества. К исследованию привлечены проекты Османско-Азербайджанских военных договоров подготовленных Стамбульским правительством. А также изучена характеристика военного сотрудничества между Османской империей и Азербайджанской Республикой. Прокомментировано участие новообразованной Азербайджанской армии в военной операции по освобождению города Баку. Большинство архивных документов, связанные с исследованием проблемы, впервые привлечены в научную сферу исследования.

[1] Институт истории имени А.А. Бакиханова НАНА, Доктор философских наук, доцент
vasifqafarov@rambler.ru

GİRİŞ

1918-ci ildə yeni yaranan Azərbaycan Cümhuriyyətinin qarşısında dayanan ən ümdə vəzifələrdən biri ordu quruculuğu idi. Bəhs edilən dövrdə davam etməkdə olan dünya müharibəsi və Cənubi Qafqazda tüğyan edən anarxiya şəraitində təbii ki, əsas rolu ordu oynamaqda idi. 1918-ci il iyunun 4-də Osmanlı imperiyası ilə Azərbaycan Cümhuriyyəti arasında imzalanan Batum müqaviləsinin dördüncü maddəsinə görə, Azərbaycan Cümhuriyyəti hökuməti tərəfindən tələb edildiyi təqdirdə, Osmanlı hökuməti ölkədə qayda-qanunu və daxili asayişi təmin və bərpa etmək üçün Azərbaycana zəruri hərbi yardım göstərməyi öz öhdəsinə götürdü [19, v. 3, s. 2; 17, v. 9; 16, v. 12a; 14, v. 12; 15, v. 3; 1, v. 2]. Qeyd etdiyimiz kimi, müqavilə hələ imzalanmadan, 1 iyun 1918-ci il tarixində Batum konfransındakı Azərbaycan nümayəndələri mətni hazır olan bu müqaviləyə istinad edərək Osmanlı hökumətinə müraciət edib hərbi yardım istədilər [20, v. 62-63]. Osmanlı hökuməti elə həmin gün bu müraciətə müsbət cavab verdi [20, v. 64-65]. Bununla da, türk qoşunlarının Azərbaycana gəlməsi üçün hüquqi əsas yaradılmış oldu.

Bəhs edilən dövrdə Azərbaycan Cümhuriyyətinin sərəncamında "Tatar süvari alayı" kimi tanınan Müsəlman korpusundan başqa elə bir ciddi hərbi qüvvə yox idi. 600 nəfərdən ibarət olan Müsəlman korpusu könüllülər və bölgədə olan türk əsirləri hesabına öz sıralarını 1000 nəfərə qədər genişləndirmişdi [4]. Eyni zamanda, Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində könüllü silahlı dəstələrin formalaşması prosesi gedirdi və bir çox hallarda bu dəstələrə vaxtilə rus əsirliyində olan türk zabitləri rəhbərlik edirdilər. Məsələn, Nuxada təşkil edilmiş könüllü dəstəyə türk zabitləri Bədri və Sidqi əfəndilər, Zaqataladakı könüllü dəstələrə Hakkı və Əlaəddin əfəndilər başçılıq edirdilər [26, s. 231].

V OSMANLI DİVİZİYASININ AZƏRBAYCANA YERİDİLMƏSİ

1918-ci ilin martında bolşevik-daşnak alyansı Bakıda törətdiyi türk-müsəlman soyqırımından sonra aprel-may aylarında demək olar ki, bütün Bakı quberniyasını öz nəzarətinə götürüb, eyni əməllərini davam etdirməkdə idi. Azərbaycan Cümhuriyyətinin nəzarətində yalnız Gəncə quberniyası qalmışdı, bu quberniyanın da bir sıra bölgələrində, hətta Gəncə şəhərinin özündə də erməni silahlı quldur dəstələri mövcud idi və bu dəstələr türk-müsəlman əhalisinin həyatını təhdid etməkdə idi. Eyni zamanda, müstəqil Azərbaycan dövlətinin yaranması xəbərini eşidən kimi Bakı Xalq Komissarları Soveti türk hərbi hissələri toplanana qədər Azərbaycan istiqlaliyyətinin beşiyi olan Gəncəni dağıtmaq və Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətini beşiyində boğmaq üçün 1918-ci il iyunun 6-da Gəncə üzərinə yürüş haqqında əmr verdi. Yaranmış bu kritik vəziyyətdə hər günün öz hökmü var idi. Buna görə də Qafqaz İslam Ordusu komandanlığı qısa vaxt ərzində Azərbaycanda könüllülük və ya səfərbərlik prinsipi ilə yerli əhalidən əsgər toplayıb, onlara təlim keçib ordu formalaşdırmağın qeyri-mümkün olduğu qənaətinə gəldi. Azərbaycan əsgərlərinə təlim keçmək üçün ayrılmış Osmanlı hərbi heyəti də hələ Mosuldan gəlməmişdi. Bu qənaəti Batum konfransındakı Azərbaycan nümayəndələri hələ daha əvvəl hasil etmişdilər və bunun üçün də onlar Osmanlı hökumətindən Azərbaycana nizami türk ordusunun göndərilməsini təkidli şəkildə xahiş edirdilər.

1918-ci il iyunun 2-də Osmanlı hərbi komandanlığı Azərbaycanda hərbi əməliyyatlara başlamaq haqqında əmr verdi [3; 27, s. 98]. Qafqaz cəbhəsinin komandanı Vehib paşa elə həmin gün Ənvər paşaya göndərdiyi teleqramında yazırdı ki, Bakı və ətrafının bolşeviklərdən təmizlənməsi polkovnik Mürsəl bəyin komandanlığı altında 5-ci Qafqaz diviziyasını bölgəyə göndərdim və ehtiyac olarsa bu qüvvələri daha da gücləndirəcəyəm [3]. 1918-ci ilin 9-15 iyun tarixlərində 5-ci Qafqaz diviziyasının bölmələri Gəncəyə daxil oldu. Bu diviziyada ümumilikdə 257 zabit, 5575 əsgər və 1366 heyvan var idi [31, s. 26-27; 32, s. 75].

1918-ci il iyunun 7-də və 9-da Ənvər paşanın verdiyi əmrlərlə Qafqaz cəbhəsindəki ordu hissələri yenidən qruplaşdırıldı, 3-cü, 6-cı və 9-cu ordulardan ibarət Şərq orduları qrupu yaradıldı. Qrupun rəhbəri Vehib paşa oldu. Lakin o, 1918-ci il iyunun 29-da Şərq orduları qrupu komandanlığından istefa verdi. Vehib paşanın yerinə Ənvər paşanın əmisi Xəlil paşa təyin olundu. Şərq orduları qrupuna bağlı olan Qafqaz İslam Ordusunun qarşısında duran əsas vəzifə Bakını azad etmək idi.

Qafqaz İslam Ordusu ilk olaraq Gəncədəki erməni silahlılarını tərk-silah etdi. Ermənilərin tərk-silah edilməsindən sonra 1918-ci il iyunun 17-də Qafqaz İslam Ordusunun bolşevik-erməni birləş-

mələri ilə baş tutan kəşfiyyat xarakterli ilk toqquşması uğursuz oldu. Bu döyüşdən sonra Nuru paşa, Qafqaz İslam Ordusunun yerli əhali hesabına gücləndirilməsi üçün cidd-cəhdlə çalışmaqla yanaşı, yeni döyüş planının hazırlanması işinə bölgəni daha yaxşı tanıyan general Əliağa Şıxlınski və digər Azərbaycan zabitlərini də cəlb etməli oldu.

Birinci Qaraməryəm döyüşündən sonra Nuru paşa Ənvər paşaya və Şərq orduları qrupuna göndərdiyi raportlarda yeni hərbi qüvvə və silah-sursat göndərilməsini xahiş edirdi. O, Ənvər paşaya göndərdiyi 1918-ci il 20 iyun tarixli teleqramda 20 min tüfəng və çox miqdarda silah-sursat və əlavə olaraq daha bir qədər nizami qüvvə və bir süvari diviziyası qurmaq üçün kifayət edəcək zabit kadrları göndərilməsini xahiş edirdi [32, s. 76]. Lakin bəhs edilən dövrdə Almaniyanın qəti şəkildə Osmanlı hərbi qüvvələrinin Azərbaycana yeridilməsinə qarşı çıxması səbəbiylə Qafqaz İslam Ordusuna əlavə qüvvə göndərilməsi mümkün olmadı. Nuru paşanın əlavə hərbi qüvvə tələbinə cavab olaraq Ənvər paşa ona tövsiyə etdi ki, 5-ci Qafqaz diviziyasını toplu halında saxlamaqla düşmənə qarşı mübarizə aparılsın [32, s. 85]. Bu halda əsgər çatışmazlığını keçirdiyi könüllü səfərbərliklə Azərbaycan əhalisi hesabına aradan qaldırmağa çalışan Nuru paşa ilk dövrlərdə istənilən nəticəni əldə edə bilmədi. Buna görə də Nuru paşa, yenidən Ənvər paşaya müraciət edərək daha bir diviziyanın Qafqaz İslam Ordusunun sərəncamına göndərilməsini xahiş etdi. Bununla bağlı o, Ənvər paşaya göndərdiyi 1918-ci il 27 iyun tarixli raportunda yazırdı: "Yeni təşkilatdan bir nəticə əldə edilmir. Gənclərdən silah altına 30 min nəfərin gəlməsi gözlənildiyi halda, cəmi 37 nəfər gəlmişdir. Bunlardan istifadə edilməyəcəyi anlaşılmışdır. Bakı məsələsini özümüz təklikdə tezliklə həll etməyimiz üçün bu bölgəyə daha bir diviziya göndərilməsi uyğundur" [32, s. 85]. Bundan dörd gün sonra, 1918-ci il 1 iyul tarixində Nuru paşa Baş Komandanlıq Vəkalətinə və Şərq orduları qrupu komandanlığına göndərdiyi növbəti raportunda Qafqaz müsəlmanlarının real iş görmək qabiliyyətində olmadığını və bunun üçün də yeni ordu göndərilməzsə, vəziyyətin çox pis olacağını qeyd edirdi. O, yazırdı: "Cənubi Qafqaz müsəlmanları çox danışar, az iş görərlər, keflərinə baxan, pulu həddən çox sevən adamlardır. Müsəlmanların qeyrət və fədakarlığı az müşahidə edilir. Bakı hərəkatında iştirak edənlər lap azdır. Onlardan çox az fayda görülür. Bakı məsələsinin həlli əhali içərisində Osmanlı nüfuzunun qiymətini qorumaq üçün lazımdır. 5-ci diviziyanın gücləndirilməsinə təcili ehtiyac var. Əks təqdirdə, vəziyyətimiz yaxşı deyildir" [32, s. 85].

Qeyd edək ki, Nuru paşanın bu raportları 1918-ci ilin iyun ayındakı vəziyyəti əks etdirirdi. Bu elə bir dövr idi ki, iyun ayının 16-na qədər Tiflisdə fəaliyyət göstərən Azərbaycan hökuməti həmin tarixdə Gəncəyə köçdükdən sonra da yaranmış siyasi böhran və digər obyektiv səbəblərlə bağlı olaraq ölkəyə tam hakim ola bilməmiş, eyni zamanda ölkənin müstəqilliyi faktı və istiqlaliyyəti qorumaq zərurəti kimi məsələlər xalqa təlqin edilməmişdi. Həmçinin, birinci Azərbaycan hökumətində hərbi nazirlik olduğu halda, iyun böhranından sonra təşkil edilən ikinci hökumət kabinəsində hərbi nazir vəzifəsinin olmaması və bütün hərbi işlərin Nuru paşanın əlində cəmlənməsi, onun da Qafqaz İslam Ordusu komandanlığı işləri ilə məşğul olması və müstəmləkədən yenicə azad olunmuş Azərbaycan xalqının yüz ildən çox bir dövr ərzində hərbi işdən uzaq tutulduğu üçün ilk öncə əhali içərisində təbliğat işlərinin aparılmalı olduğunu lazımi səviyyədə qiymətləndirməməsi elan edilən könüllü səfərbərliyin arzuolunmaz nəticələrlə yekunlaşmasına gətirib çıxarmışdı.

Azərbaycan hökumətinin tərkibində Hərbi Nazirliyin yaradılması ilə bağlı bu zaman İstanbulda olan M.Ə.Rəsulzadə də Tələt paşa ilə müzakirələr apardı və bu müzakirələrdə belə bir yekun fikrə gəlindi ki, ölkədə Hərbi Nazirliyin olması hökumətin həm daxili, həm də beynəlxalq nöqteyi-nəzərindən faydalı və lazımlıdır. Bu barədə Azərbaycanın xarici işlər naziri M.H.Hacınskiyə göndərdiyi 1918-ci il 19 iyul tarixli məktubunda məlumat verən M.Ə.Rəsulzadə ordu quruculuğu üçün Hərbi Nazirliyin vacibliyi üzərində dayanır və qeyd edirdi ki: "Qoy, bu nazirlik olsun. Felən yenə Nuru paşa həzrətləri idarə etsin... Heç eybi yoxdur" [2, v. 47]. Lakin Nuru paşa Hərbi Nazirliyin yaradılmasına imkan vermədi. Çünki Nuru paşa hərbi nazir olub Azərbaycan Nazirlər Şurası sədrinə tabe olmaq istəmirdi. Məcburiyyət qarşısında qalan hökumət, hərbi işlər üzrə müvəkkil vəzifəsi təsis etdi və İsmayıl xan Ziyadxanovu bu vəzifəyə təyin etdi.

AZƏRBAYCAN ORDUSUNUN TƏŞKİLİ PROSESİ

İkinci Azərbaycan hökuməti təşkil edildikdən dərhal sonra, 1918-ci il iyunun 19-da hökumət Azərbaycan ərazisində hərbi vəziyyətin tətbiq edilməsi haqqında qərar qəbul etdi [33, s. 16]. Bunun ardınca, hökumətin qəbul etdiyi 1918-ci il 23 iyun tarixli qərarla ölkədə hərbi dövrün qanunları tətbiq edildi [33, s. 17-18]. İyunun 26-da Azərbaycan hökumətinin qərarı ilə Müsəlman korpusu "Əlahiddə Azərbaycan korpusu" adlandırıldı [33, s. 18]. Elə həmin gün hökumətin qəbul etdiyi digər bir qərarla Əlahiddə Azərbaycan korpusu nəzdində xüsusi tapşırıqlar üzrə general vəzifəsi təsis edildi. Azərbaycan hökuməti iyulun 3-də hərbi xidmətə çağırış yaşının müəyyən edilməsi haqqında qərar qəbul etdi, həmin qərara əsasən 19 yaşına çatmış gənclər hərbi mükəlləfiyyətli hesab olundular [33, s. 19]. Baş nazir F.X.Xoyski və hökumətin hərbi işlər üzrə müvəkkili İ.Ziyadxanovun imzaladığı 1918-ci il 11 iyul tarixli qərarla 1894-1899-cu illərdə anadan olmuş müsəlmanlar ordu sıralarına çağırıldılar [33, s. 21]. Hərbi mükəlləfiyyətdən yayınan şəxslər barəsində hərbi vəziyyət dövrünün qanunlarına uyğun olaraq cəza verilməsi nəzərdə tutulurdu. Yelizavetpol Əxzi-Əsgər İdarəsi Azərbaycan Əxzi-Əsgər İdarəsi adlandırıldı, hərbi xidmətə çağırış və səfərbərlik işini həyata keçirməli olan bu qurum ölkədə hərbi nazirlik olmadığı üçün Daxili İşlər Nazirliyinin sərəncamına verildi. Hərbi xidmətə çağırış işinin təşkili üçün Qafqaz İslam Ordusu komandanlığı tərəfindən Əxzi-Əsgər İdarəsinin vəzifələrinə dair təlimat hazırlandı. Bu təlimata əsasən hər bir qəzada ordu zabitinin rəhbərlik etdiyi ən azı bir əxzi-əsgər şöbəsi yaradılmalı və bu şöbələr hərbi xidmətə çağırış işini həyata keçirməli idilər. Bütün bu tədbirlər nəticəsində Azərbaycan gənclərinin ordu sıralarına göndərilməsi təmin edildi. Bununla yanaşı, hökumətin apardığı təbliğat işləri nəticəsində istiqlaliyyəti qorumaq zərurətini dərk edən Azərbaycan gəncləri də könüllü hərbi birləşmələrin tərkibinə yazılmağa başladılar və bu iş geniş vüsət aldı.

1918-ci il iyun ayının 22-nə olan məlumatda göstərilirdi ki, 9-cu, 10-cu və 13-cü Qafqaz alaylarının tərkibinə verilmiş Ağdaş bölüklərinin tərkibinin ümumi sayı 389 nəfər idi. Müsüslü dəstəsinin tərkibinə verilmiş Göyçay milli əsgər bölüyündə 150 döyüşçü var idi. İyun ayının 23-nə aid olan bir məlumatda bildirilirdi ki, Cavanşir qəzasında xeyli sayda süvari toplanılıb və həmin süvarilər Azərbaycan süvari alayından 20 nəfər ilə bir dəstə şəklində təşkil edilərək 5-ci diviziyanın tabeliyinə göndəriləcəklər. İyun ayının 27-nə aid olan məlumatda bildirilirdi ki, Nuxa və Zaqatalada 2 min nəfərlik bir dəstə toplanıb. İyunun 30-na aid olan məlumatda Gəncə ətrafında 500 nəfərlik bir dəstənin toplandığı və yaxın günlərdə onların Yevlaxdan cəbhə xəttinə göndəriləcəyi qeyd edilirdi [26, s. 274]. 1918-ci ilin 27 iyun tarixinə Əlahiddə Azərbaycan korpusunun şəxsi heyəti artıq 225 zabit və 5277 əsgərdən ibarət idi. Korpusun sərəncamında 4342 tüfəng, 36 pulemyot, 14 tapanca və 1 zirehli qatar var idi [36, s. 79].

1918-ci il iyulun 9-na aid alan sənəddə Qazax ətrafında 350 silahsız könüllünün toplandığı bildirilirdi. İyulun 2-nə aid olan məlumatda Ağdamda 162 könüllü atlının yığıldığı qeyd edilirdisə, beş gün sonra, iyulun 7-nə olan məlumatda Ağdamda yığılan atlıların sayının 320-yə çatdığı və növbəti iki gün ərzində daha 70 atlının toplanacağı bildirilirdi. İyulun 6-na aid məlumatda Şuşada 28 süvaridən ibarət bölüyün və 70 nəfərdən ibarət piyada bölüyünün təşkil edildiyi qeyd edilirdi. İyulun 27-nə aid məlumatda Ağdamda toplanan hərbi qüvvələrdən 300 nəfərin Gəncəyə göndərildiyi bildirilir, iki gün sonra, iyulun 29-na aid məlumatda isə Ağdamda daha 162 süvarinin toplandığı qeyd edilirdi [26, s. 280-281].

Artıq avqust ayında 3-cü Azərbaycan alayının (Zaqatala alayı) tərkibində 19 kiçik zabit, 1 baş çavuş, 14 çavuş, 8 onbaşı, 51 süvari, 8 əmr nəfəri, 460 əsgər mövcud idi. 4-cü Ağdaş alayının 1-ci taburunda 665 nəfər, 2-ci taburunda 662 nəfər, 3-cü taburunda 701 nəfər, 2-ci Ağdam alayının 1-ci taburunda 373 nəfər, 2-ci taburunda 520 nəfər, atlı süvari bölüyündə 125 nəfər şəxsi heyət var idi. Şəki dəstəsində 285 nəfər, Bərdə ətrafındakı hissələrdə piyadaların sayı 472 nəfər, süvarilərin sayı isə 245 nəfər idi, Tərtərdə toplanan süvarilərin sayı da 245 nəfərə çatmışdı [26, s. 281]. Bu rəqəmlər aparılan işlərin nəticəsi olaraq mütəmadi olaraq artaraq dəyişirdi. Azərbaycan hökumətinin Qafqaz İslam Ordusu komandanlığı ilə birgə həyata keçirdiyi hərbi xidmətə çağırış və könüllü səfərbərlik işləri nəticəsində Əlahiddə Azərbaycan korpusunun şəxsi heyətinin sayı 1918-ci ilin iyunun ayının sonlarında 5500 nəfərə [36, s. 79], iyul ayının ortalarında 6000 nəfərə, avqust ayının sonlarında

7000 nəfərə çatdırıldı [28, s. 346; 36, s. 93-94]. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu rəqəmlər qeyd olunan tarixlərdə orduda xidmətlərini davam etdirməkdə olan Azərbaycan əsgərlərinin sayını əks etdirir. Döyüşlərdə verilən itkilər bu rəqəmlərə daxil deyildir. Nəzərə alsaq ki, Bakının azad edilməsi uğrunda gedən döyüşlərdə Osmanlı nizami ordusu 1100-dən artıq şəhid verib, bu zaman türk ordusu ilə çiyin-çiyinə vuruşan və ən ağır döyüşlərdə böyük şücaətlər göstərən, yaxşı təlim görməyən Azərbaycan əsgərlərinin Bakı azad edilənə qədər ümumi itkisinin 4000-dən artıq olmasını söyləmək olar. Bu itkilər də nəzərə alınarsa, o zaman bəhs edilən dövrdə Qafqaz İslam Ordusunun tərkibində olan Azərbaycan əsgərlərinin ümumi sayının 10-12 min civarında olduğu ortaya çıxır. Türk tarixçisi A.N.Kurat da haqlı olaraq Qafqaz İslam Ordusunun tərkibində vuruşan Azərbaycan əsgərlərinin ümumi sayının 10-12 min olduğunu yazır [30, s. 531].

Osmanlı 5-ci Qafqaz diviziyası və Azərbaycan hərbi hissələrindən ibarət olan Qafqaz İslam Ordusunun Gəncə ermənilərinin tərk-silah edilməsi zamanı və Birinci Qaraməryəm döyüşündə verdiyi itkiləri (bu zamana qədər ordu şəhid, yaralı və itkin olaraq 254 nəfər itki vermişdi) nəzərə alsaq, 1918-ci il iyun ayının axırlarında bu ordunun ümumi sayının 11100 nəfərdən ibarət olduğu ortaya çıxır. Bunun 5598 nəfəri Osmanlı, 5502 nəfəri isə Azərbaycan əsgər və zabitləri idi. Göründüyü kimi, bəhs edilən dövrdə Qafqaz İslam Ordusunun tərkibinin təxminən yarısı Osmanlı, yarısı isə Azərbaycan əsgər və zabitləri idi.

İyul ayında Qafqaz İslam Ordusunun tərkibi 15-ci türk diviziyasının 38-ci alayının Azərbaycana göndərilməsi hesabına gücləndirilsə də, ordunun say tərkibində Osmanlı və Azərbaycan hərbi hissələrinin payı eyni qaldı. Çünki bəhs olunan dövrdə də həyata keçirilən hərbi xidmətə çağırış və könüllülərin toplanması hesabına Qafqaz İslam Ordusunun tərkibindəki Azərbaycan əsgərlərinin sayı da artmaqda idi. 1918-ci ilin iyul ayının sonlarında artıq Azərbaycan əsgərlərindən təşkil edilən alayların sayı dördə çatmışdı. 1-ci alay Qazax, 2-ci alay Qarabağ, 3-cü alay Zaqatala, 4-cü alay isə Ağdaş alayı adlandırılmışdı [10].

Həmin tarixdə S.Şaumyanın rəhbərlik etdiyi Bakı XKS qoşunlarının sayı isə 20 min nəfərdən çox idi [23, s. 157-158] və bu ordu zirehli qatar, zirehli avtomobil, təyyarə, top, pulemyot və digər mühüm silah-sursatla təchiz olunmuşdu. Bolşevik-daşnak qüvvələrinin təxminən iki dəfə artıq olmasına baxmayaraq, Osmanlı və Azərbaycan hərbi hissələrindən ibarət Qafqaz İslam Ordusu 1918-ci il iyunun 27-si ilə iyulun 1-i arasında baş verən dörd günlük Göyçay döyüşündə Kommuna qoşunlarının Gəncə üzərinə hücumunun qarşısını aldı və Bakı istiqamətində uğurlu əməliyyatlar həyata keçirməyə başladı. Göyçay döyüşündən sonra strateji təşəbbüsü ələ alıb əks hücuma keçən Qafqaz İslam Ordusu iyulun 5-də Ağsu-Kürdəmir xəttini, bir gün sonra Ağsunu, iyulun 10-da Kürdəmiri, iyulun 14-də isə Kərrar stansiyasını ələ keçirdi.

Qafqaz İslam Ordusuna əlavə hərbi qüvvə göndərən Ənvər paşa, Nuru paşaya göndərdiyi teleqramında “mövcud siyasi və hərbi vəziyyətin tezliklə Bakını almağı diktə edir, nə lazımdırsa edin, bir an öncə hədəfə çatın” deyə əmr verdi [5]. 1918-ci il iyulun ortalarında Qafqaz İslam Ordusu Bakı istiqamətində əməliyyatlarını uğurla davam etdirmək üçün Şimal və Cənub qrupları olmaqla iki hissəyə ayrıldı. Şimal qrupuna 10-cu alay komandanı polkovnik-leytenant Osman bəy, Cənub qrupuna isə polkovnik Həbib bəy Səlimov komandanlıq edirdi. Şimal qrupu Şamaxını azad edib Bakı istiqamətində irəliləməli, Cənub qrupu isə dəmir yolu boyunca Bakıya doğru irəliləməli idi. Cəbhəyə ümumi komandanlıq isə Mürsəl paşaya tapşırıldı [32, s. 91-92].

Hücum əməliyyatlarını davam etdirən Qafqaz İslam Ordusu bölmələri iyulun 20-də Şamaxını azad etdilər. Məğlub olan bolşevik-daşnak qüvvələri 2 top, 1 zirehli avtomobil, 6 yük avtomobili, 30 nəqliyyat arabası, 6 mətbəx arabası, 1 minik avtomobili və silah-sursatının da bir hissəsini qoyub sürətlə Bakı istiqamətinə geri çəkildilər. Onları təqib edən Osmanlı-Azərbaycan qüvvələri bir-birinin ardınca kəndləri azad edə-edə iyul ayının sonlarında Bakının astanasına gəlib çatdılar. Artıq iyulun 30-31-də döyüşlər Bibiheybət və Xırdalan ərazilərində gedirdi.

XV OSMANLI DİVİZİYASININ AZƏRBAYCANA YERİDİLMƏSİ

Bu uğurlu əməliyyatların davamlılığını təmin etmək və son məqsədə çatmaq üçün 1918-ci ilin iyulunda Qafqaz İslam Ordusu komandanlığı və Azərbaycan hökuməti həm yerli müsəlmanlar hesabına ordu sıralarını gücləndirməyə çalışır, həm də Azərbaycana daha bir diviziya nizami ordu göndərilməsi üçün təkidli şəkildə Ənvər paşaya müraciət edirdi. Bu zaman təkcə 5-ci Qafqaz diviziyası və Azərbaycan qüvvələrinin gücü ilə Bakının azad edilməsinin mümkün olmayacağı Şərq orduları qrupu vasitəsilə Baş Komandanlıq Vəkalətinə bildiriləndən sonra Ənvər paşa, Almaniyanın türk qoşunlarının Azərbaycana yeridilməsinə qarşı kəskin mövqe tutmasına baxmayaraq, 15-ci piyada diviziyasının bölmələri hesabına Qafqaz İslam Ordusuna əlavə hərbi qüvvə göndərmək barəsində əmr verdi. Rumıniya ilə sülh müqaviləsinin imzalanmasından sonra 15-ci Osmanlı piyada diviziyası buradan geri çəkilərək 1918-ci il mayın 15-dən etibarən Köstəncəyə toplanmışdı. Bu diviziya 1918-ci il iyunun 26-da Köstəncədən Rəşid paşa gəmisi ilə hərəkət edərək iyunun 28-də Batuma çıxdı. 15-ci piyada diviziyasının İbraildə saxlanılan 45-ci piyada alayı və 15-ci topçu alayı istisna olmaqla, Batuma çıxarılan 38-ci və 56-cı piyada alayları və diviziya istehkam və süvari bölükləri, teleqraf tağımı, çörəkçi hissə, səhiyyə bölüyü, 52-ci səyyar xəstəxana və iki yüngül cəbbəxana hissəsinin ümumi sayı 157 zabit və 7636 əsgərdən ibarət idi. Polkovnik Süleyman İzzət bəyin rəhbərlik etdiyi 15-ci diviziyada 32 pulemyot, bol miqdarda silah-sursat və 4911 heyvan var idi [32, s. 76]. 1918-ci il iyulun 6-da 5-ci Qafqaz diviziyasını gücləndirmək məqsədilə 15-ci diviziyadan 38-ci alay Azərbaycana göndərildi. İyulun ortalarında Qafqaz İslam Ordusunun sərəncamına yetişən 38-ci alay 65 zabit və 2475 əsgərdən ibarət idi [32, s. 91].

1918-ci il avqustun ilk günlərində Qafqaz İslam Ordusunun Bakıya baş tutmuş ilk hücumu uğursuzluqla nəticələndikdən və həmçinin bu zaman ingilis qüvvələrinin Bakıya gəlməsindən sonra qüvvələri gücləndirmək zərurətini hiss edən Nuru paşa yenidən Şərq orduları qrupundan əlavə hərbi qüvvə istədi. Buna görə də Osmanlı hərbi komandanlığının əmri ilə 15-ci diviziyanın təchizatı yaxşı olan 56-cı alayı və 36-cı diviziyanın 106-cı Qafqaz alayı 15-ci diviziya komandiri Süleyman İzzət bəyin komandanlığı altında 1918-ci il sentyabrın 3-də Gümrüdən Azərbaycana yola salındı. 15-ci diviziyanın qərargahı ilə birgə boşaltdığı bölgəni 36-cı Qafqaz diviziyası təhvil götürdü. 15-ci diviziya 191 zabit və 5541 əsgərlə bəzi yüklərini Gəncədə buraxaraq sürətli hərəkətlə sentyabrın 9-da Bakı cəbhəsinə çatdı [32, s. 114]. Bununla da, 1918-ci ilin iyun ayının əvvəllərindən etibarən Azərbaycana göndərilən Osmanlı qoşunlarının ümumi sayı 14104-ə çatdı. Bunlardan 513-ü zabit, 13591-i əsgər idi.

OSMANLI-AZƏRBAYCAN HƏRBİ İTTİFAQ MÜQAVİLƏSİ LAYİHƏLƏRİ

1918-ci ilin yayında Azərbaycan hökumətinin milli ordunun təşkil edilməsi istiqamətində həyata keçirdiyi ciddi işlər də öz nəticəsini vermişdi. Bəhs olunan dövrdə Osmanlı hakim dairələri və eyni zamanda Qafqaz İslam Ordusu komandanlığı da Azərbaycan ordusunun yaradılması işinə birmənalı olaraq müsbət münasibət bəsləyir və bu işdə yardımlarını əsirgəmirdilər. Lakin Osmanlı hökuməti yaradılmaqda olan Azərbaycan ordusunun Azərbaycan hökumətinin deyil, Türkiyənin nəzarətində olmasına çalışırdı. İlkin dövrlərdə bu xüsus elə də nəzərə çarpmasa da, 1918-ci ilin iyul ayında artıq Azərbaycan əsgərlərinin sayı 6000 nəfərə çatdıqda Osmanlı hökuməti həm faktiki, həm də hüquqi cəhətdən Azərbaycan ordusunu özünün komandanlığı altına almaq və öz nəzarətində saxlamaq işinə xüsusi diqqət ayırmağa başladı. Bu məqsədlə 1918-ci ilin iyul ayının əvvəllərində İstanbul hökuməti tərəfindən Osmanlı-Azərbaycan hərbi müqavilə layihələri hazırlandı.

Osmanlı-Azərbaycan hərbi müqavilə layihələrindən biri 8 maddədən ibarət olub, 20 il üçün nəzərdə tutulmuşdu. Müqavilə layihəsinə görə, Osmanlı hökuməti Azərbaycan ordusunun təşkili məsələsində yardım etməyi öz üzərinə götürürdü və bunun qarşılığında Azərbaycan hökuməti Osmanlı dövləti müharibədə olduğu müddətdə Osmanlı ordusunun öz ərazisindən keçməsinə mane olmamalı və tələb edildiyi təqdirdə öz ordusunu da Osmanlı hökumətinin əmrinə verməli idi; Azərbaycan ordusunu təşkil etmək üçün Osmanlı hökuməti mütəxəssis zabit heyəti göndərməli, bu heyətin məsrəfləri və maaşı Azərbaycan büdcəsindən ödənilməli idi; Azərbaycan hökuməti öz ərazisində ordu üçün yararlı ola biləcək bütün sərvət və məhsulları Osmanlı hökumətinin ehtiyaclarına yönəltməli

idi; Azərbaycan ordusunun silah-sursat və hərbi təchizatı Osmanlı hökuməti tərəfindən beynəlxalq hüquq dairəsində təmin edilməli və bunların məsrəfləri Azərbaycan büdcəsindən ödənilməli idi; Azərbaycan ordusunun rəsmi dili, hərbi komanda və rabitə dili Osmanlı ordusundakı kimi türkcə olmalı idi; Azərbaycanda hərbi məktəblər yaradılana qədər Osmanlı hökumətinin müəyyən edəcəyi miqdarda azərbaycanlı tələbə Osmanlı hərbi məktəblərində yetişdirilməli idi; Azərbaycan ordusu zabitlərinin vəzifə təyinatları və rütbələri Osmanlı zabitlərinin təyinat və rütbələri ilə eyni olmalı və tərəflərin birinin ordusundan digər tərəfin ordusuna göndərilən zabitlər mənsub olduqları ordudakı rütbənin hüquq və səlahiyyətlərinə sahib olmalı idilər [18, v. 138].

Eyni tarixdə hazırlanmış digər bir Osmanlı-Azərbaycan hərbi müqavilə layihəsi isə 14 maddədən ibarət olub, 90 il üçün nəzərdə tutulmuşdu. Bu müqavilə layihəsinə görə, Osmanlı hökuməti Azərbaycan ordusunun təşkilini öz üzərinə götürür və bu ordu istər Azərbaycanın daxilində, istərsə də xaricində Osmanlı Baş komandanlığının hərbi vəziyyətə görə verəcəyi qərarlara uyğun olaraq hərəkət etməli idi; Azərbaycan hökuməti Osmanlı Baş komandanlığının təyin edəcəyi miqdarda müntəzəm və daimi bir ordu saxlamalı idi; Azərbaycan ordusunun uniforma, təşkilat, islahat, təchizat, rütbə, təltif, əmr və komandası və s. məsələləri Osmanlı ordusu ilə eyni olmalı idi; Azərbaycan ordusunun komandanları Osmanlı ordusu komandanları kimi təyin olunmalı idi; Osmanlı Baş komandanlığı və ya Hərbi Nazirliyi lüzum görərdisə, Azərbaycan ordusu Osmanlı tərəfindən və ya Osmanlı ordusu Azərbaycan tərəfindən hərbi əməliyyatla cəlb edilməli və Osmanlı Baş komandanlığının sərəncamı altında olmalı və bu şəkildə ordu bu iki tərəfdən hansının ərazisində müharibə aparardısa ordunun xərcləri həmin hökumətin büdcəsindən ödənilməli idi; Azərbaycan hökuməti öz ərazisində ordu üçün yararlı ola biləcək heç bir sərvət və məhsulu Osmanlı hökumətinin icazəsi olmadan xaricə ixrac etməməli, həmçinin bunları daxildəki əcnəbilərin sərəncamına da verməməli idi; Azərbaycan ordusunun silah-sursat və hər cür təchizat işləri Osmanlı hökuməti tərəfindən tədarük edilməli və bunların məsrəfləri Azərbaycan büdcəsindən ödənilməli idi; Azərbaycan hökuməti hərbi büdcəsini Osmanlı hökumətinin təyin edəcəyi miqdarda müəyyən etməli idi; Azərbaycan ordusunun rəsmi dili, hərbi komanda və rabitə dili Osmanlı ordusundakı kimi türkcə olmalı idi; Osmanlı hökuməti Azərbaycan ordusunun təlim-tərbiyəsi üçün lazım olan qədər təlimçilər heyəti göndərməli və bu heyətin yol, qalma xərcləri və maaşını Azərbaycan hökuməti ödəməli idi; Azərbaycanda hərbi məktəblər yaradılana qədər Osmanlı hökumətinin müəyyən edəcəyi miqdarda azərbaycanlı tələbə Osmanlı hərbi məktəblərində yetişdirilməli idi [18, v. 135, s. 1-3] və s.

Hazırda Türkiyə Cümhuriyyəti Başbakanlıq Osmanlı Arxivində Osmanlı Xarici İşlər Nazirliyinin fondunda saxlanılan bu müqavilə layihələrinin üzərində tarix və imzalar yoxdur, lakin müqavilə layihələrinin mühafizə olunduğu qovluğun üzərində "11 iyul 1918-ci il" tarixi yazılmışdır. Eyni zamanda, bu müqavilə layihələrinə Osmanlı hüquqşünaslarının bəzi qeyd və düzəliş təklifləri də olmuşdur. Bu qeydlərdə də göstərildiyi kimi, Osmanlı hökuməti Azərbaycan ordusunun təşkili işini öz üzərinə götürsə də və lazımi anda Azərbaycan ordusunu öz sərəncamına almaq hüququ alsa da, Osmanlı tərəfi Azərbaycana yardım edib-etməməkdə sərbəst qalır və hər hansı bir təəhhüd altına girmirdi [18, v. 139-140]. Bundan başqa, Osmanlı hökuməti Azərbaycan ordusunun təşkili və təchizatı məsələlərində yaxından iştirak və yardım etməyi öz üzərinə götürməklə bərabər, Azərbaycan ordusuna ali nəzarəti və lazımi anda Osmanlı ordusunun Azərbaycana yeridilməsi hüququnu da təmin etmiş olurdu. Bu da öz növbəsində, "hərbi müqavilə layihəsi"nin faktiki olaraq Azərbaycan ordusunun tam olaraq Osmanlı hökumətinin sərəncamına verilməsi və onun maraqlarına tabe etdirilməsi demək idi.

90 il üçün nəzərdə tutulan, 14 maddədən ibarət müqavilə layihəsinin yazıldığı sənədin arxa tərəfində qeyd edilmişdi ki, "layihə olaraq hazırlanmışdır, hələlik mühafizə edilməlidir" [18, v. 135]. Qeyd edək ki, bu müqavilə layihəsi tərəflər arasında imzalanmasa da, Qafqaz İslam Ordusu komandanlığının Azərbaycan ordusuna münasibətdə həyata keçirdiyi siyasət və atdığı addımlar adı çəkilən müqavilə layihəsinin müddəalarını reallaşdırmaqdan başqa bir şey deyildi.

AZƏRBAYCAN KORPUSUNUN LƏĞV EDİLMƏSİ VƏ YENİ KORPUSUN TƏŞKİLİ PROSESİ

1918-ci il avqustun 2-də Nuru paşa tərəfindən imzalanan sənəddə göstərilirdi ki: "1. Azərbaycan daxilində indi hərbi-təşkilati işlər ordu (Qafqaz İslam Ordusu – V.Q.) tərəfindən həyata keçiriləcəkdir; 2. İki diviziyadan ibarət bir ordu korpusu təşkil olunacaq. Nizami hərbi hissələr ilk əvvəl ordu əmrində olmaqla müxtəlif məntəqələrdə alaylar təşkil olunacaq və sonra bunlar birləşdirilib diviziya və korpus meydana gələcəkdir" [10].

Bunun ardınca, 1918-ci il avqustun 13-də Nuru paşa Azərbaycan korpusunun ləğv olunması və onun yenidən qurulması haqqında əmr verdi. 7 bənddən ibarət olan bu əmrin 6-cı maddəsində göstərilirdi ki, Azərbaycan korpusu dərhal ləğv edilir və onun Gəncə və digər ərazilərdə olan hər növ silah-sursat, araba, heyvan, geyim və digər əmlakı yeni təşkil ediləcək korpusu təchiz etmək üçün Qafqaz İslam Ordusunun əmrinə verilir [7]. Əmrin digər maddələrinə görə, Azərbaycan Cümhuriyyətinin ordu təşkil etmə işlərini Qafqaz İslam Ordusu tənzim və idarə etməli; Təşkil edilməkdə olan kiçik birliklər korpus və diviziya qərargahlarının təşkilinə qədər birbaşa Qafqaz İslam Ordusuna bağlı olmalı; Süvari birliklər müxtəlif məntəqələrdə təşkil edilməli və bunlar sonradan ehtiyaca görə daha böyük birliklər halına gətirilməli; Azərbaycan korpusunun zabitlərinin hamısı müsəlman olmalı; bütün zabit və əsgərlər Osmanlı uniforması geyinməli; Yeni təşkil ediləcək hərbi birliklərdə danışıq və yazı dili türkcə olmalı idi [7].

Göründüyü kimi, Azərbaycan korpusu ləğv edilir, onun bütün əmlakı Qafqaz İslam Ordusuna və Azərbaycan ordusunun yenidən təşkili işi də Nuru paşanın sərəncamına verilirdi. Yenidən təşkil edilməsi nəzərdə tutulan Azərbaycan ordusu Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətinin deyil, Osmanlı hərbi komandanlığının əmrində olmalı idi. Nuru paşanın 1918-ci il 13 avqust tarixli əmrini Azərbaycan korpusunda olan qeyri-müsəlman zabitlərinin ordudan kənarlaşdırılması və orduda türk dilinin tətbiq edilməsi ilə əlaqələndirənlər olsa da, əslində qeyd edilən tarixə qədər qeyri-müsəlman zabitləri demək olar ki, ordudan kənarlaşdırılmışdı, türk dilinin tətbiq edilməsi ilə bağlı da korpusu ləğv etməyə ehtiyac yox idi. Bu qərar əslində qeyd edilən tarixdə artıq say etibarilə 6000-7000 nəfər arasında bir hərbi qüvvə halına gəlmiş Azərbaycan korpusunun nisbi müstəqilliyinin aradan qaldırılması zərurətindən irəli gəlirdi. Bu korpusun müstəqilliyi növbəti mərhələdə Osmanlı hərbi komandanlığının Azərbaycanla bağlı planlarının həyata keçirilməsinə mane ola bilərdi. Eyni zamanda, bu qüvvələrdən Osmanlı imperiyasının turançı siyasəti üçün Azərbaycan hüdudlarından kənarlarda həyata keçiriləcək əməliyyatlarda da istifadə edilməsi nəzərdə tutulurdu.

Nuru paşanın verdiyi 1918-ci il 20 avqust tarixli digər bir əmrlə Azərbaycan korpusunun komandan heyətindən Əliağa Şıxlinski, Həbib bəy Səlimov və Əbdülhəmid bəy Qaytabaşı Qafqaz İslam Ordusu qərargahına, Murad Tlexas ordu topçu müfəttişliyinə, İbrahim ağa Usubov ordu tabeliyinə, korpusun digər 120 zabiti də İslam Ordusunun ayrı-ayrı bölmələrinə göndərildi [9]. Bakının azad edilməsi uğrunda qarşıda həlledici döyüşün dayandığı, eyni zamanda zabit çatışmazlığının yüksək olduğu bir zamanda 20 avqust tarixli əmrlə general Mirzə Kazım və general Əmənulla Mirzə kimi təcrübəli zabitlərin təqaüdə göndərilməsi daha çox siyasi amillərlə izah oluna bilər.

Azərbaycan korpusunun ləğvindən, onun əsgər və zabitlərinin Qafqaz İslam Ordusunun bölmələri arasında bölüşdürülməsindən sonra Osmanlı hərbi komandanlığının planına görə Azərbaycanda 4 piyada alayın birləşdiyi 2 diviziyadan ibarət olacaq bir korpus təşkil edilməsi nəzərdə tutulmuşdu [8]. Başqa bir sənədə görə isə, yeni təşkil ediləcək Azərbaycan korpusu 2 piyada və 1 süvari diviziyadan ibarət olmalı idi [11]. Azərbaycan əsgərlərindən təşkil ediləcək tabur, alay və diviziyalara Osmanlı zabitləri komandanlıq etməli idilər.

Azərbaycan diviziyalarının və korpusunun yaradılması haqqında qərar qəbul edilsə də, Bakının azad edilməsinə qədər bütün diqqət cəbhəyə yönəldiyindən bu sahədə elə bir ciddi təşkilati işlər həyata keçirilmədi. Azərbaycan alayları Qafqaz İslam Ordusunun tərkibində və onun əmrində olmaqla Bakı əməliyyatında öz şərəfli missiyalarını davam etdirdilər. Osmanlı və Azərbaycan hərbi hissələrindən ibarət Qafqaz İslam Ordusu 36 saatlıq şiddətli döyüşdən sonra 1918-ci il sentyabrın 15-də Bakını düşmən qüvvələrdən azad etdi. Bakı azad edildikdən sonra Fələstin cəbhəsini gücləndirmək zərurəti ilə bağlı Azərbaycandakı Osmanlı qoşunlarının geri çağırılması və onların yerini yerli qoşunların tutması

məsələsi də gündəmə gəlmişdi. Buna görə də Nuru paşanın 2 və 13 avqust 1918-ci il tarixli əmrləri üzrə Azərbaycan diviziyalarının və korpusunun yaradılması işi sürətləndirildi. 1918-ci il sentyabrın 23-də Qafqaz İslam Ordusu komandanlığının əmri ilə 1-ci, 2-ci və 3-cü Azərbaycan piyada alayları birləşdirilərək 1-ci Azərbaycan diviziyası təşkil edildi və polkovnik-leytenant Cəmil Cahid bəy diviziya komandiri təyin edildi. Sentyabrın 25-də isə Nuru paşanın 2-ci Azərbaycan diviziyasının təşkil edilməsi barədə verdiyi əmrə əsasən 4-cü, 5-ci və 6-cı Azərbaycan alayları təşkil edilməli idi. 4-cü piyada alayı artıq mövcud idi, 5-ci və 6-cı piyada alayları isə formalaşmaqda idi. 2-ci Azərbaycan diviziyasının komandiri polkovnik-leytenant Nazim bəy təyin edildi [6].

Osmanlı hökuməti Azərbaycan diviziyalarının təşkilinə böyük əhəmiyyət versə də, Azərbaycan ordusuna ümumi komandanlığı öz əlində saxlayırdı. Bakının azad edilməsindən az sonra Xəzər dənizində Qafqaz İslam Ordusunun dəniz qüvvələri yaradılmağa başladı. Bu addım Xəzər dənizi tərəfdən Bakıya qarşı ola biləcək hücumların qarşısını almaq zərurəti ilə yanaşı, Osmanlı hökumətinin Orta Asiyaya yönələn turançı siyasəti ilə də bağlı idi. Buna görə də Osmanlı hökuməti Xəzər dənizində yaradılmaqda olan dəniz qüvvələrinə komandanlığı da Azərbaycan hökumətinə vermədi. Osmanlı imperiyasının bəhriyyə nazirinin 1918-ci il 21 sentyabr tarixli təqdimatına əsasən sentyabrın 23-də Osmanlı sultanı VI Mehmed Vahidəddin, sədrəzəm vəkili Ənvər paşa və bəhriyyə naziri Əhməd Camal paşanın imzaladığı "irade-i səniyyə" ilə Ümum İskələ və Limanlar komandanlığında olan Firkateyn (hərbi gəmi) kapitanı Kasımpaşalı Sükrü bəy Süleymanoğlu Qafqaz İslam Ordusunun Dəniz Qüvvələri komandanı təyin edildi [21, v. 1-2; 13, v. 1; 2, v. 3a]. Şükrü bəy, Xəzər dənizində yaradılmaqda olan Qafqaz İslam Ordusunun dəniz qüvvələrinə ümumi komandanlığı həyata keçirməli idi.

Azərbaycan diviziyaları təşkil edilən zaman bu diviziyaların təşkili işini sürətləndirmək üçün Osmanlı 5-ci Qafqaz diviziyasından 9-cu alay 1-ci Azərbaycan diviziyasına, 10-cu alay da 2-ci Azərbaycan diviziyasına təhkim edildi. Azərbaycan alaylarının tərkibində az miqdarda Osmanlı əsgərləri də var idi. Zabit heyətində isə Osmanlı zabitləri üstünlük təşkil edirdilər.

1918-ci il oktyabrın əvvəllərində Azərbaycan korpusunun tərkibi aşağıdakı kimi idi: 1-ci Azərbaycan diviziyasının tərkibinə 1-ci, 2-ci və 3-cü piyada alayları, 1-ci süvari alayı, 1-ci topçu alayı, 1-ci istehkam taburu, 1-ci teleqraf bölüyü, 1-ci səhiyyə bölüyü, 1-ci iaşə tağımı, 1-ci səyyar xəstəxana və 1-ci cəbbəxana taburu (3 piyada, 1 dağ və 1 səhra bölüyü), 2-ci Azərbaycan diviziyasına isə, 4-cü, 5-ci və 6-cı piyada alayları, 2-ci süvari alayı, 2-ci topçu alayı, 2-ci istehkam taburu, 2-ci teleqraf bölüyü, 2-ci səhiyyə bölüyü, 2-ci iaşə tağımı, 2-ci səyyar xəstəxana və 2-ci cəbbəxana taburu daxil idi. 3-cü süvari alayı, 1-ci ağır topçu taburu, 1-ci qaubitsa taburu, teleqraf taburu, dəmir yolu taburu və təyyarə dəstəsi birbaşa korpusa tabe idi [25, s. 397-398].

1-ci Azərbaycan diviziyası komandanlığı təşkil olunan kimi bu diviziyanın əsas qüvvələri Qarabağa göndərildi. Diviziyanın qərargahının Şuşada yerləşdirilməsi nəzərdə tutulmuşdu və bu diviziya təşkilatlanmanı Qarabağda başa çatdırmalı idi. 2-ci diviziyanın isə qərargahı Bakıda yerləşdirilməli idi. Azərbaycan diviziyaları təşkil edildiyi ilk vaxtlar rəsmi olaraq Qafqaz İslam Ordusunun 1-ci diviziyası və 2-ci diviziyası adlandırılmışdı. Azərbaycan korpusu təşkil edildikdən sonra onlar bu korpusun müvafiq diviziyaları adlandırıldılar.

1918-ci ilin oktyabrında Azərbaycan korpusundakı süvari alayları 1-ci diviziyanın tərkibində birləşdirildi, 2-ci diviziyanın tərkibində isə 4-cü süvari alayının təşkilinə başlanıldı. Bu süvari alaylardan başqa korpusa və Qafqaz İslam Ordusu komandanlığına tabe olan iki süvari bölüyü və Zəngəzurda ayrıca süvari bölüyü yaradıldı. Süvari alaylarının hər birinin tərkibində bir pulemyot bölüyünün təşkil edilməsi işi başa çatdırıldı. Ordu komandanlığına tabe olan Ordubad piyada taburu yaradıldı. 1-ci Azərbaycan diviziyasının tərkibində sərhəd alayının təşkilinə başlanıldı. Bu alay Azərbaycanla Gürcüstan və Ermənistan arasında olan sərhədləri qorumalı idi. 3 taburdan ibarət olan bu alayda xidmət etmək üçün 25-35 yaş arası Azərbaycan gəncləri cəlb edilirdi [25, s. 399]. Qafqaz İslam Ordusu komandanlığı 1-ci Azərbaycan diviziyasının tərkibində olan 1-ci, 2-ci və 3-cü süvari alaylarını bu diviziyanın tərkibindən çıxarıb ayrıca bir süvari diviziyası yaratmağı da planlaşdırmışdı. Lakin dünya müharibəsindəki məğlubiyyət bu planları yarımçıq qoydu.

1918-ci il oktyabrın 11-də qüvvəyə minən "Azərbaycan hökumətinin əsgəri mükəlləfiyyətinin müvəqqəti qanunu"na görə 18 yaşından etibarən Azərbaycan vətəndaşları hərbi mükəlləfiyyətli hesab olunurdular. Sülh dövründə isə həqiqi hərbi xidmət 20 yaşdan başlanırdı. Piyada və nəqliyyat qoşunlarında xidmət 2 il, digər qoşunlarda isə 3 il müəyyən edilmişdi. Həqiqi hərbi xidmət başa çatdıqdan sonra keçmiş əsgərlər üçün 1-ci dərəcəli ehtiyatda xidmət piyadalar üçün 40 yaşına, digər qoşunlardan olanlar üçün isə 38 yaşınadək davam etməli idi. Obyektiv səbəblərə görə hərbi xidmətdən möhlət və güzəştlər də nəzərdə tutulmuşdu [25, s. 403].

1918-ci ilin yayında Azərbaycan hökumətinin, eyni zamanda Qafqaz İslam Ordusu komandanlığının qarşısında duran ən ümdə vəzifələrdən biri də yaradılmaqda olan Azərbaycan ordusunun azərbaycanlı zabit kadrları ilə təmin edilməsi məsələsi idi. Çünki bir əsrdən artıq bir zaman ərzində hərbdən uzaq tutulmuş Azərbaycan xalqının hərbi səriştəyə malik olmaması və milli zabit kadr çatışmazlığı ordu quruculuğu sahəsində ən ciddi problem olaraq qalmaqda idi. Bu zərurəti nəzərə alan Azərbaycan hökuməti 1918-ci ilin iyun ayında Gəncədə hərbi məktəbin yaradılması haqqında qərar verdi. Azərbaycanda səfərbərlik həyata keçirib yerli əhali hesabına Qafqaz İslam Ordusu sıralarını gücləndrməyə çalışan Nuru paşa da zabit kadrlarının çatışmazlığını aradan qaldırmaq üçün hərbi məktəblərin açılması işinə böyük əhəmiyyət verirdi. Bunun nəticəsi idi ki, Gəncədə açılan hərbi məktəbin praktik olaraq fəaliyyəti Azərbaycandakı türk zabitlərinin əməyi nəticəsində mümkün oldu. Nuru paşanın əmri ilə İslam Ordusunun ən təcrübəli zabitlərindən olan miralay Atif bəy adı çəkilən məktəbin rəhbəri təyin edilmişdi [12]. Qəbul norması 100 nəfər müəyyən edilən bu hərbi məktəbdə 200-ə qədər tələbə təhsil alırdı. Buraxılış imtahanını müvəffəqiyyətlə verən müdavimlər orduda 6 ay xidmət etdikdən sonra onlara zabit rütbəsi verilməli idi. Məktəbin ilk buraxılışı 4 ay sonra oldu. 1918-ci ilin 26-27 oktyabr tarixlərində keçirilən buraxılış imtahanlarında iştirak etmək üçün general Ə.Şıxlinski, polkovnik-leytenant Nazim bəy, polkovnik Seyfulla Mirzə Qacar və digər yüksək rütbəli hərbçilərlə Azərbaycan hökumətinin üzvü, maarif naziri N.Yusifbəyli Bakıdan Gəncəyə gəldilər. Eyni zamanda, həmin tarixlərdə Gəncədə olan Ənvər və Nuru paşaların atası Əhməd paşa da hərbi məktəbin buraxılış imtahanlarında iştirak edən fəxri qonaqlar sırasında idi [29]. Böyük ruh yüksəkliyi şəraitində keçən buraxılış imtahanlarını müvəffəqiyyətlə verən müdavimlər ordu sıralarına göndərildilər.

Qafqaz İslam Ordusu komandanlığı 1918-ci ilin avqustunda orduda kiçik zabit heyətinə olan tələbatı ödəmək məqsədilə "Ehtiyat Zabit Namizədləri Təlimgahı" adlanan daha bir hərbi məktəb açdı. Bu məktəbin Qafqaz İslam Ordusu komandanlığı tərəfindən təsdiq edilmiş təlimatına görə, məktəb ordu üçün topçu, süvari, istehkam, pulemyotçu, qumbaraçı, təyyarəçilik, nəqliyyat, teleqraf, mühəndis və digər sahələr üzrə kiçik komandirlər – çavuşlar hazırlamalı idi. "Ehtiyat Zabit Namizədləri Təlimgahı"nın 1918-ci ilin oktyabrında baş tutan birinci buraxılışı zamanı məktəbi 400 nəfər bitirmişdi [12]. Bu hərbi məktəbi bitirən müdavimlər Azərbaycan ordusunun zabit kadrlarına olan ehtiyaclarının ödənilməsində mühüm rol oynadılar.

Bu siyasətin davam etdirilməsinin vacibliyini dərk edən Azərbaycan hökuməti 1918-ci il oktyabrın 27-də ölkədə üç yeni hərbi məktəbin açılması üçün 50 min rubl vəsait ayırdı [35; 34, s. 246].

Osmanlı hökuməti Azərbaycanda hərbi quruculuq prosesinə böyük əhəmiyyət verərək bu sahədə mühüm işlər həyata keçirsə də, yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan Cümhuriyyətinin bütün hərbi strukturunu öz nəzarətində saxlayır və buna Azərbaycanda və bütövlükdə Qafqazda özünün hərbi mövcudluğunu qoruyub saxlamaq üçün bir vasitə kimi baxırdı. Bu siyasət Osmanlı imperiyasının dünya müharibəsindəki məğlubiyyətinə qədər davam etdi. Azərbaycan hökuməti xalqın xilasındakı misilsiz xidmətlərinə görə Qafqaz İslam Ordusu komandanlığını özündən narazı salmamağa çalışmaqla yanaşı, ölkədəki hərbi hakimiyyəti də öz əlinə almağa səy göstərirdi. Dünya müharibəsində və regionda baş verən hadisə və prosesləri düzgün qiymətləndirən Azərbaycan hökuməti 1918-ci il oktyabrın 23-də keçirdiyi iclasında ölkədə Hərbi Nazirliyin yaradılması haqqında qərar qəbul etdi. Bu qərar Nazirlər Şurası tərəfindən noyabrın 1-də imzalandı. Hərbi Nazirlik dövlətin qarşısında duran tarixi vəzifələrin həllində mühüm rol oynadığından ona rəhbərliyi baş nazir F.X.Xoyski öz üzərinə götürdü. Artilleriya generalı Səməd bəy Mehmandarov isə hərbi nazirin müavini təyin edildi və Nazirliyin formalaşdırılması ona tapşırıldı. Qısa zaman ərzində Hərbi Nazir-

liyin aparatı yaradıldı. Noyabrın 15-də general S.Mehmandarovun əmri ilə Ümumi Qərargah təsis edildi. Polkovnik Həbib bəy Səlimov – Ümumi Qərargah və dəftərxananın rəisi, polkovnik Əbdülhəmid bəy Qaytabaşı – növbətçi general, polkovnik Seyfulla Mirzə – ləvazimat, general-mayor Murad Tlexas – topçu şöbələrinin rəisləri, general-mayor İbrahim ağa Usubov – hərbi təhsil şöbəsinin rəisi və qoşunlarda atıcılıq işinin müfəttişi təyin olundular. Bu şəxslər Müsəlman korpusu yaradıldığı gündən milli hərbi hissələrin təşkilində fəal iştirak etmiş və Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpası və qorunmasında, eləcə də müstəqil ordusunun formalaşmasında mühüm xidmətlər göstərmişdilər [22, s. 395].

Mudros müqaviləsinin şərtlərinə görə Müttəfiq dövlətlər adından Bakıya gələn general Tomson, hələ şəhərə gəlmədən, 1918-ci il noyabrın 17-dək Osmanlı və Azərbaycan qoşunlarının Bakını tərk etməsini tələb etdi. Buna görə də Osmanlı və Azərbaycan qoşunlarının Bakını tərk etməsinin ardınca Hərbi Nazirlik də noyabrın 22-də Gəncəyə köçdü və burada fəaliyyətini davam etdirdi. Azərbaycan hökuməti ordu quruculuğuna böyük əhəmiyyət verir və bu işi özünün ən ümdə vəzifələrindən biri hesab edirdi. Təsadüfi deyil ki, Azərbaycan hökuməti 1919-cu il üçün nəzərdə tutduğu dövlət büdcəsində ordunun yaradılmasına 399,4 milyon manat ayırmışdı, bu məbləğ ümumi büdcənin 24 faizinə bərabər idi [24, s. 60]. 1919-cu ildə 25 minlik, 1920-ci ildə isə 40 minlik nizami milli ordu yaratmaq vəzifəsini irəli sürən Azərbaycan hökuməti bu vəzifələrinin öhdəsindən layiqincə gələ bildi.

NƏTİCƏ

Beləliklə, bütün bunları ümumiləşdirərək qeyd edə bilərik ki, 1918-ci ildə hərbi sahədə həyata keçirilən Osmanlı-Azərbaycan əməkdaşlığı Osmanlı imperiyası üçün Qafqazda onun mövcudluğunun qorunub saxlanılmasına və bu bölgə ilə bağlı siyasi və iqtisadi maraqlarının təmin edilməsinə hesablansa da, Azərbaycan Cümhuriyyəti üçün bu əməkdaşlıq xalqın məhv olmaqdan xilas edilməsi, ölkənin ərazi bütövlüyünün bərpa edilməsi və suverenliyinin qorunması kimi ən ümdə vəzifələrin həyata keçirilməsi məqsədi daşıyırdı. 1918-ci ilin payızında dünya müharibəsindəki məğlubiyyət Osmanlı imperiyasının Azərbaycan və bütövlükdə Qafqazla bağlı planlarını həyata keçirməyə imkan verməsə də, Azərbaycan hökuməti Osmanlı-Azərbaycan hərbi əməkdaşlığı sahəsində qarşısına qoyduğu məqsədləri təmin edə bildi. Məhz bu əməkdaşlıq nəticəsində daşnak-bolşevik alyansının Azərbaycanda türk-müsəlman əhaliyə qarşı həyata keçirməkdə olduğu soyqırımlar dayandırıldı, ölkənin siyasi və iqtisadi mərkəzi olan Bakı şəhəri azad edilərək Azərbaycanın paytaxtına çevrildi. Eyni zamanda, bu əməkdaşlıq Azərbaycan ordusunun yaradılmasında, ölkənin ümumi hərbi strukturunun formalaşmasında və ordunun silah-sursatla təmin edilməsində müstəsna rol oynadı. Amma Osmanlı ordusu Azərbaycanı tərk edənə qədər Azərbaycan qoşunları Azərbaycan hökumətinin deyil, Qafqaz İslam Ordusunun nəzarətində və komandanlığında qaldı.

ƏDƏBIYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi (ARDA), f. 894, siy. 2, iş 88.
2. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi Siyasi Sənədlər Arxivi (ARPİİSSA), f. 277, siy. 2, iş 7.
3. Türkiye Cumhuriyeti Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Dairesi Başkanlığı Arşivi (ATASE), BDH, K. 2922, D. 512, F. 27.
4. ATASE, BDH, K. 3819, D. 6, F. 1.
5. ATASE, BDH, K. 3819, D. 6, F. 7.
6. ATASE, BDH, K. 3821, D. 14, F. 9.
7. ATASE, BDH, K. 3821, D. 15, F. 4.
8. ATASE, BDH, K. 3821, D. 15, F. 4-1.
9. ATASE, BDH, K. 3821, D. 15, F. 50.
10. ATASE, BDH, K. 3821, D. 16, F. 1-9.
11. ATASE, BDH, K. 3821, D. 16, F. 1-56.
12. ATASE, BDH, K. 3823, D. 22, F. 7-10.
13. Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), BEO, no. 4535/340058.
14. BOA, HR.HMŞ.İŞO, no. 107/7.
15. BOA, HR.HMŞ.İŞO, no. 124/13.
16. BOA, HR.SYS, no. 2297/4.
17. BOA, HR.SYS, no. 2372/2.
18. BOA, HR.SYS, no. 2373/2.
19. BOA, HR.SYS, no. 2373/4.
20. BOA, HR.SYS, no. 2398/7.
21. BOA, İ.DUİT, no. 183/26.
22. Azərbaycan tarixi. 7 cilddə. V c., Bakı, Elm, 2001.
23. İsgəndərli A. Azərbaycan həqiqətləri: 1917-1920. Bakı, Elm və təhsil, 2012.
24. Nəsibzadə N. Azərbaycan Demokratik Respublikası. Bakı, Elm, 1990.
25. Süleymanov M. Qafqaz İslam Ordusu və Azərbaycan. Bakı, Hərbi Nəşriyyat, 1999.
26. Süleymanov M. Qafqaz İslam Ordusunun quruluşu, hazırlıq və səfərbərlik vəziyyəti / Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Qafqaz İslam Ordusu. Editörlər: Mehmet Rıhtım, Mehman Süleymanov. Bakı, "Nurlar" Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2008, s. 227-286.
27. Swietochowski T. Rusiya və Azərbaycan: sərhədyanı bölgə keçid dövründə. Bakı, Xəzər Universitəsi, 2000.
28. Yüceer N. Qafqaz İslam Ordusunun Bakı şəhərini azad etməsi / Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Qafqaz İslam Ordusu. Editörlər: Mehmet Rıhtım, Mehman Süleymanov. Bakı, "Nurlar" Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2008, s. 333-356.
29. Kafkasya'dan Bir Haber / Vakit, no. 397 (30 Teşrinisani 1334), s. 2.
30. Kurat A.N. Türkiye ve Rusya. Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990.
31. Türker Y.R. Birinci Dünya Harbi`nde Bakû Yollarında 5 nci Kafkas Piyade Tümeni. Ankara, Genelkurmay Basımevi, 2006.
32. Yüceer N. Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan Harekatı. Ankara, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Yayınları, 1996.
33. Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Армия (Документы и материалы). Баку, издательство "Азербайджан", 1998.
34. Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Законодательные акты. (Сб. Документов). Баку, издательство "Азербайджан", 1998.
35. В министерствах. Военные школы / Газ. "Азербайджан", 29 октября 1918, № 21, с. 1.
36. Дарабади П. Военно-политическая история Азербайджана (1917-1920 годы). Баку, Издательский дом «Кавказ», 2013.